

سلاجوقنامه

تأليف

فخر الدين نيشابوري

سده ششم هجری

به کوش

الکساندر مورتن

- سرشناسه : ظهیری نیشابوری، ظهیرالدین، قرن ۶ ق.
- عنوان و نام پدیدآور : سلجوقنامه / تألیف: ظهیرالدین نیشابوری؛ به کوشش الکساندر مورتن.
- مشخصات نشر : تهران: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب، ۱۴۰۰.
- مشخصات ظاهری : هشتاد و هفت، ۱۳۴، ۶ ص.: جدول.
- فروست : میراث مکتوب؛ ۳۶۶. تاریخ و جغرافیا؛ ۵۳.
- شابک : 978-600-203-235-5
- وضعیت فهرست نویسی : فیپا
- یادداشت : ص.ع. لاتینی شده: Zahir al-Din Nayshaburi. Saljuqnamah.
- یادداشت : نمایه.
- موضوع : ایران - تاریخ - سلجوقیان بزرگ، ۴۲۹ - ۵۵۲ ق.
- شناسه افزوده : Iran-History-Great Seljuks, 1038-1157
- شناسه افزوده : مورتون، ا.اچ.، گردآورنده
- شناسه افزوده : Morton, A.H.
- رده بندی کنگره : DSR ۸۰۹
- رده بندی دیویی : ۹۵۵/۰۵۲
- شماره کتابشناسی ملی : ۸۴۵۱۵۳۳
- وضعیت رکود : فیپا

سلجوقنامه

تألیف: ظهیرالدین نیشابوری (سده ششم هجری)

به کوشش: الکساندر مورتن

ترجمه مقدمه: مصطفی امیری

ویراستار: مرتضی موسوی

مدیر تولید: محمد باهر

ناشر: میراث مکتوب

مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

صفحه‌آرا: رضا سلگی

چاپ اول: ۱۴۰۰

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

بها با جلد شومیز: ۷۰۰۰ تومان

بها با جلد سخت: ۷۰۰۰ تومان

شابک: ۵ - ۲۳۵ - ۲۰۳ - ۶۰۰ - ۹۷۸

چاپ (دیجیتال): میراث

شماره فروش:

«چاپ اول این اثر توسط انتشارات بنیاد یادگار گیب در سال ۲۰۰۴ در بریتانیا انجام شده است و این انتشارات حق چاپ مجدد آن را به مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب واگذار کرده است»

همه حقوق متعلق به ناشر و محفوظ است
نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از ناشر ممنوع است

نشانی ناشر: تهران، ش. پ: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

<http://www.MirasMaktoob.ir>

فهرست مطالب

یادداشت ناشر	یازده
دیباچه	سیزده
پیشگفتار	پانزده
نسخه خطی	پانزده
نسخه‌های فرعی و کمکی	نوزده
نسخه اصلی	بیست
ساختار سلجوقنامه	بیست و دو
نسخه‌های فرعی یا کمکی	بیست و چهار
تصحیح و اصالت متن	پنجاه و هفت
ملاحظات تبارشناختی	پنجاه و نه
انتخاب ضبط صحیح	شصت و پنج
مؤلف و اثرش	شصت و هفت
تاریخ نگارش اثر	شصت و هفت
مؤلف	هفتاد و یک
عنوان اثر	هفتاد و دو
ماهیت و ارزش سلجوقنامه	هفتاد و سه
ملاحظات مربوط به رسم الخط در نسخه M و شیوه تصحیح	هشتاد
علاماتی که در متن و پاورقی‌های انتقادی از آنها استفاده شده	هشتاد و هفت

پیشگفتار

نسخه خطی

اوایل قرن بیستم میلادی بود که و. بارتولد از انجمن آسیایی همایونی در لندن دیدن کرد. او به دنبال اثری بود که توصیفش را در فهرست ویلیام مورلی از نسخه‌های خطی عربی و فارسی انجمن با موضوع تاریخ خوارزم بود. این فهرست مدت‌ها پیش در سال ۱۸۵۴ منتشر شده بود^۱، و اگرچه اثر مورد نظر عنوان و نام مؤلف نداشت، محقق روس بر اساس توصیف مورلی چنین می‌پنداشت که نسخه مزبور همان سلجوقنامه ظهیرالدین نیشابوری است که هنوز هیچ نسخه‌ای از آن یافت نشده بود. حق با بارتولد بود، ولی او نتوانست صحت ظن خود را اثبات کند. مسئولان کتابخانه به او گفتند که نسخه مزبور مفقود شده است.^۲ محل نگهداری این اثر برای مدتی فراموش شده بود، زیرا نامی از آن در فهرستی که کتابدار افتخاری انجمن، اولیور کادرینگتن، از نسخه‌های خطی موجود در

1. W. H. Morley, *A Descriptive Catalogue of the Historical Manuscripts in the Arabic and Persian Languages Preserved in the Library of the Royal Asiatic Society* (London 1854), no. 138.

2. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (3rd ed. London 1968), p. 30.

اسماعیل افشار، حداقل تا حدودی به دلیل اشتباه در درک توضیحات بارتولد، این اظهارات را به او نسبت می‌دهد که نسخه‌ای از «کتاب ظهیر، یعنی همان سلجوقنامه، که در سال ۸۱۰ هجری نوشته و به همراه تاریخ گزیده در یک مجلد جلد شده بود، از کتابخانه سلطنتی پتر و گراد ریوده شده است» (نگاه کنید به: نسخه تاریخ سلاجقه ابوالقاسم قاشانی به همت اسماعیل افشار که او به اشتباه آن را به جای نسخه اصل سلجوقنامه نیشابوری (تهران ۱۳۳۲)، صص ۷-۸، منتشر ساخت. در مورد هویت اثر مزبور نیز بحث خواهیم کرد).

کتابخانه آن در سال ۱۸۹۲ منتشر ساخت، نیامده بود. کادرینگتن فهرست نسخه‌های مذکور را در فهرست مورلی گنجانده و همان شماره ترتیب‌های مورلی را ذکر کرده بود، ولی اثر مورد نظر ما بدون هیچ توضیحی از این فهرست حذف شده بود.^۱

مقدمه محمد روشن بر چاپ مصحح بخش پیش از اسلام تاریخ بلعمی که ترجمه‌گونه‌ای از تاریخ طبری است، مرا به محل نگهداری این نسخه مفقود راهنمایی کرد. از این مقدمه دریافتم که نسخه باارزش تاریخ بلعمی که در کتابخانه انجمن آسیایی همایونی نگهداری می‌شود به همراه اثر کوچک دیگری درباره تاریخ سلاجقه در یک جلد قرار گرفته است. این اثر به طغرل بن ارسلان، که در حدود سال ۱۱۷۶ تا ۱۱۹۴ میلادی در ایران حکمرانی می‌کرد و آخرین پادشاه سلجوقی بود، اهدا شده است.^۲ ایده وجود متنی چاپ‌نشده از این نوع مرا بر آن داشت که شخصاً از کتابخانه انجمن مزبور دیدن کنم، و در آنجا توانستم بدون زحمت نسخه مورد نظرم را بیابم.

شناسایی اثر دوم نیز برایم آسان بود، زیرا کاملاً از توجه دور نمانده بود. یادداشتی با مداد در لث آستر بدرقه آغازین بلعمی مضمون وجود داشت که صفحات ۳۴۸ ب تا ۳۵۹ ب «شامل ملخص سلجوقنامه است [کدا]».^۳ اتفاقاً مؤلف نیز در دیباچه اثر آن را به

1. O. Codrington, "Catalogue of the Arabic, Persian, Hindustani, and Turkish MSS, in the Library of the Royal Asiatic Society", *J.R.A.S.* 1892, pp. 501-569.

۱. کادرینگتن، «فهرست نسخه‌های خطی عربی، فارسی، هندوستانی، و ترکی کتابخانه انجمن آسیایی همایونی»، جی. آر. ای. اس، ۱۸۹۲، صص ۵۰۱-۵۶۹. نگاه کنید به صفحه ۵۲۵ که فهرست از نسخه شماره ۱۳۹ فارسی کادرینگتن (نسخه شماره ۱۳۷ در فهرست چاپی مورلی) مستقیماً به نسخه شماره ۱۴۰ می‌رود (نسخه شماره ۱۳۹ مورلی).

۲. تاریخنامه طبری، گردانیده منسوب به بلعمی، به کوشش محمد روشن، ۲ جلد (تهران ۱۳۷۴/۱۹۹۵)، ص ۳۱. روشن پیش از این نیز در مقدمه چاپ مصحح بخش دوره اسلامی تاریخ بلعمی به این مسئله اشاره کرده بود (تهران ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۳۴). و حتی پیشتر از او دانش پژوه نوشته بود که اثری با عنوان کتاب آل سلجوق در انتهای نسخه خطی بلعمی وجود دارد (فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۸، ص ۵۴۴).

۳. پشت لث آستر بدرقه انتهای نسخه نیز دارای یادداشتی با مداد به خطی قدیم‌تر است که به راحة الصدور، ص ۱، سطر ۲ ارجاع داده است. ظاهراً رابطه اثر با راحة الصدور رواندی (به متن مراجعه کنید) مورد توجه بوده، ولی خود این ارجاع فی‌نفسه اهمیتی ندارد.

طغرل اهدا کرده است. جمله دعایی پس از نام طغرل، یعنی «انار الله برهانه»، برای فوت شدگان استفاده می‌شود که احتمالاً کاتب نسخه به ظن اشتباه خود آن را چنین تغییر داده است. پیش‌تر مؤلف ابراز امیدواری کرده که تاریخ او سبب شود خوانندگان حق سلاجقه را بر اهل اسلام بدانند و دعای خیر به روان گذشتگان، منظور حکام سلجوقی، بیفزایند و بقای عمر امیر بر تخت‌نشسته، یعنی طغرل، را از خداوند بخواهند. چند جمله آن‌سوتر مؤلف با عبارت دعایی «رحم الله الماضین و ادام ملک الباقین» برای آل سلجوق، آمرزش گذشتگان و بقای ملک بازماندگان را از خداوند مسئلت می‌کند. فرض او بر استدام سلسله سلجوقی است. مؤلف همچنین امیدوار است که با اهدای اثر به طغرل، اگرچه تاکنون نصیبی از شاه نداشته است، مورد عنایت او قرار بگیرد و بخت منحوسش برگردد. نسخه در انتها افتادگی دارد، ولی سطرهای آغازین فصل آخر درباره خود طغرل است و در اینجا مؤلف جمله دعایی «خلد الله ملکه» را برای سلطان استفاده می‌کند.

علت دورافتادن این نسخه تاریخی از نظرها آن است که مورلی در زمان توصیف آثاری که به همراه یکدیگر صحافی شده و در یک جلد قرار گرفته بودند، آنها را در حکم نسخه‌های جداگانه تلقی، و به گونه‌ای شماره‌گذاری کرده بود که گویی ضرورتاً در یک جلد قرار نگرفته‌اند، و بدون هیچ دلیلی از توضیح این مطلب و یا دادن ارجاع خودداری کرده بود.^۱ در این مورد، دو اثری که یکجا جلد شده‌اند دارای خطی کاملاً متفاوت و

۱. نسخه بلعمی در فهرست مورلی به شماره ۹ ثبت شده است. کتابخانه انجمن هم‌اینک شماره‌گذاری کادرینگتن را به کار می‌برد که در آن نسخه مزبور دارای شماره فارسی ۲۲ است. البته می‌توانیم با شماره فارسی ۲۲ (ب) نیز به تاریخ سلجوقیان اشاره کنیم، زیرا انجمن یک فهرست قدیم‌تر دستنویس از مورلی در اختیار دارد که به تاریخ ۱۸۳۸ بازمی‌گردد، و عنوان آن چنین است:

A Catalogue of the Manuscripts in the Arabic, Persian, Turkish, and Hindustani Languages Preserved in the Libraries of the Royal Asiatic Society, and the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland.

در این فهرست، هر دو اثر تحت شماره ۳۳ در قسمت تاریخ توصیف شده‌اند. این نسخه متعلق به مجموعه نسخه‌های خطی سر جان ملکم بود که از سوی کتابخانه خریداری شده بود.

متعلق به دوره‌های متفاوتی هستند. حجم آن دو نیز بسیار متفاوت است: نسخه بلعمی ۳۴۷ برگ دارد، و اثر دوم فقط ۱۲ برگ.

بدیهی است که اثر دوم در زمان حکومت طغرل نگاشته شده است. برخی عبارات که در آثار بعد از آن آمده، و همچنین شواهد نه‌چندان صریحی که نشان می‌دهد این عبارات از اثر مورد نظر نقل شده است، تأیید می‌کند که نسخه مزبور همان تاریخ ظهیری است. راوندی که در جوانی در خدمت طغرل بوده، و با ظهیرالدین حشرونشر داشته، و در نوشته‌های خود از کتاب تاریخ وی بهره کامل برده است، در راحة الصدور به طرز نسبتاً مبهمی دین خود را به ظهیرالدین ابراز می‌دارد و خاطر نشان می‌کند که ظهیرالدین در دوران طغرل «کُتب تاریخ» می‌نگاشته، و تلویحاً می‌گوید که شبیه به کُتب او بوده است.^۱ نسخه ابوالقاسم قاشانی از تاریخ سلجوقیان شامل تکمله‌ای به قلم ابوحامد محمد بن ابراهیم است که در اوایل قرن سیزدهم نگاشته شده، و از مقدمه‌اش چنین می‌فهمیم که تکمله مزبور از همان جایی شروع می‌شود که تاریخ خواجه ظهیرالدین نیشابوری درباره سلسله سلجوقیان خاتمه یافته است. این بخش بلافاصله بعد از مدح و دعای کوتاه طغرل و اتابکش جهان‌پهلوان، مدبر واقعی مُلک، قرار دارد که با ابراز امیدواری مؤلف نسبت به افزون‌شدن دولت و نعمت طغرل ادامه می‌یابد، و نهایتاً با یک بیت شعر ختم می‌شود. ظاهراً متن اصلی سلجوقنامه نیز در همین جا به پایان می‌رسیده است. هرچند بخش پایانی فصل آخر در نسخه انجمن آسیایی همایونی افتاده است، ولی می‌توان آن را با کمک گرفتن از اثر قاشانی و سایر مآخذ که بعداً توضیح خواهیم داد، بازسازی کنیم. حافظ ابرو، از مورخین قرن پانزدهم، در آغاز سرگذشت طغرل در جلد سوم اثرش با عنوان مجمع التواریخ می‌نویسد وقتی امام ظهیرالدین نیشابوری که تاریخ سلجوقیان را در

۱. راحة الصدور، به کوشش محمد اقبال (لندن ۱۹۲۱)، صص ۶۴-۶۵.

۲. به کوشش افشار (رجوع به پاورقی شماره ۲، ص ۱ همین مقدمه)، ص ۸۵ متن مشابهی که در بخش تاریخ آل سلجوق در جامع‌التواریخ (به کوشش احمد آتش، آنکارا ۱۹۶۰، ص ۱۸۱) وجود دارد، مبهم است، نامی از ظهیرالدین در آن نیست، و در نگاه اول به نظر می‌رسد که محمد بن ابراهیم مؤلف کل تاریخ آل سلجوق است.

دوران طغول نوشته بود، به نام او رسید کتابش را با مدح و دعا به آن ختم کرد.^۱ حافظ ابرو در مقدمه مجمع التواریخ نام سلجوقنامه ظهیری را نیز در میان مآخذش آورده است.^۲ او همچنین در کتاب جغرافیایش نام اثر مزبور را ذکر می‌کند^۳ و احتمالاً عبارت مربوط به خاتمه سلجوقنامه مبتنی بر نسخه‌ای بوده که در اختیار داشته است. توضیح او با خاتمه کتاب آن‌گونه که توسط قاشانی و دیگران محفوظ مانده است، موافقت دارد.^۴

نسخه‌های فرعی و کمکی

اگرچه نسخه انجمن آسیایی تنها نسخه شناخته شده از سلجوقنامه است، ولی نسخ فرعی بسیاری وجود دارد که ما را قادر می‌سازد تا آن را با منابع دیگر مطابقت داده و تصحیح کنیم و متنی نسبتاً نزدیک‌تر از نسخه مزبور به اصل آن به دست آوریم. تقریباً همه مورخان فارسی‌زبانی که بعد از ظهیرالدین درباره سلسله سلجوقی مطلب

۱. افشار در مقدمه‌اش بر چاپ مصحح اثر قاشانی، ص ۷ به نقل از نسخه خطی مجمع التواریخ در کتابخانه ملی، تهران، می‌نویسد: «امام ظهیرالدین نیشابوری که تاریخ سلجوقیان نوشته است در زمان این طغول نبشته بود و چون به نام او رسید دعایی و مداحی کرده و کتاب را بر آن ختم کرده» عبارت مشابهی نیز به شکل تحریف شده در نسخه خطی بسیار نامرغوب کتابخانه بریتانیا از تاریخ خیرات اثر محمد بن فضل‌الله موسوی که بعد از مجمع التواریخ نگارش یافته (Or. 4898, f181b) وجود دارد، که احتمالاً از حافظ ابرو نقل شده است.

2. Baron Victor Rosen, *Collections Scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministère des affaires étrangères*, iii, *Les Manuscrits persans de l'Institut des langues orientales* (St. Petersburg 1886), p. 62.

۳. بارتولد (ترکستان، ص ۳۰) اظهار می‌کند که حافظ ابرو در کتاب جغرافیایش، سلجوقنامه را مأخذ حکایتی معرفی کرده است که در اثر بی‌بهری نیز یافت می‌شود. با وجود این، او به اشتباه حکایت فوق را سرقت یک فیل از سپاه مسعود می‌داند، در حالی که حکایت مورد نظر به خواب رفتن مسعود بر فیل و ناکام ماندن از تعقیب طغول است (جغرافیا، کتابخانه بریتانیا، نسخه Or. 1577, f215a و فصل ۱، پاراگراف ۸ مصحح حاضر). عبارات داستان به عبارت مأخذ بسیار شبیه است. مقایسه کنید با تاریخ بی‌بهری، به کوشش فیاض، مشهد ۱۳۵۰، صص ۸۰۳-۸۰۴. سایر منابع: ابن‌الاثیر (بیروت ۱۹۶۶)، ج ۹، ص ۴۸۳ (توضیح شماره ۴۳۲)؛

حسینی، اخبار الدولة، به کوشش عبدالحی حبیبی (کابل ۱۳۴۲-۱۳۴۳)، ج ۱، ص ۲۵۰.

۴. نک: نسخه مصحح حاضر، فصل ۱۴.

نوشته‌اند، از مطالب سلجوقنامه بهره برده‌اند. بسیاری از این آثار نسخه‌های چندین ارزشمندی برای دستیابی به متن نسخه اصلی به حساب نمی‌آیند، ولی چهار اثر تاریخی نسبتاً قدیمی ارزش بسیار زیادی در تصحیح متن داشته‌اند، زیرا بخش‌های بسیار زیادی از مطالب سلجوقنامه را در خود گنجانده، و با درجات وفاداری مختلف، عبارات نسخه اصلی را حفظ کرده‌اند. سه اثر دیگری نیز که نگارش یکی از آن‌ها به قرن هفدهم بازمی‌گردد، نسخ تقریباً ارزشمندی به حساب می‌آیند. بر همین اساس، توانسته‌ایم متنی را به دست آوریم که می‌توان ثابت کرد تا حدود زیادی، بر اساس ضبط نسخه‌های مفقود سلجوقنامه استوار است که تاریخ کتابت آن‌ها به ۳۰ سال، و شاید هم کمتر، بعد از نگارش اثر بازمی‌گردد. به منظور سهولت بحث درباره نسخه‌های کمکی، آثاری که برای تصحیح نسخه حاضر مورد استفاده قرار گرفته‌اند، با ذکر علامات اختصاری معرفی می‌شوند، که بعدتر مفصلاً مورد بررسی قرار خواهند گرفت:

M سلجوقنامه، ظهیرالدین نیشابوری

P تاریخ سلجوقیان، محمد بن علی بن سلیمان راوندی

R راحة الصدور و آية السور، محمد بن علی بن سلیمان راوندی

Y العروضة في حكاية السلجوقية، شمس‌الدین محمد بن محمد بن محمد بن عبدالله بن

النظام الحسيني اليزدي

A بخش تاریخ سلجوقیان از تاریخ عمومی، ابوالقاسم قاشانی

J بخش تاریخ آل سلجوق از جامع‌التواریخ، رشیدالدین فضل‌الله

S فصل مربوط به سلجوقیان ایران در مجمع‌الاساب، محمد بن علی شبانکاره‌ای

K «مقاله» اول از سلجوقیان و غزان در کرمان، محمدابراهیم خبیصی

نسخه اصلی

M سلجوقنامه، ظهیرالدین نیشابوری، نسخه خطی انجمن آسیایی همایونی، شماره

فارسی ۲۲ (ب) (مورلی شماره ۱۳۸).